

Жените - скритите за историята социални актьори

*Доц. Красимира Даскалова,
Философски факултет
СУ "Св. Климент Охридски"
в-к "Култура" р. 12, 22 март 2002 г.*

Както пише Марк Феро, образът на "другия" и нашият собствен образ, които живеят в съзнанието ни и остават в паметта ни, до голяма степен зависят от това как сме били учени на история в училище (и в Университета). След падането на комунизма всички български учебници по история бяха пренаписани, а "буржоазното" и "комунистическото" минало - реконцептуализирани. Но дори в защитаваните нови версии на историята жените са все още "онези, които нямат право на история" (според израза на Люсиен Февр). В наратива на българските учебници жените не се споменават често като актьори на историята. В начина, по който те присъстват и отсъстват в учебникарските текстове, бихме могли да открием една сексистка визия за миналото на женския пол и на българските жени в частност.

Дългата традиция на изграждане на негативен и карикатурен образ на "феминизма" и феминист(к)ите в България, пренебрегването и изопаченото представяне на феминистичните прояви на Запад през 60-70-те години на ХХ век в съчетание с твърдата увереност на жените от времето на държавния социализъм в тяхната "еманципация", доведоха до отсъствието на всякаква чувствителност по отношение на неравенството между половете в българското общество (сред повечето историци включително); жените все още нямат историческо битие за българската историческа наука. Разбира се, историческият наратив е "селективна гледна точка за миналото", но понякога селекцията говори много повече за съвременната ситуация, отколкото за миналата. Обстоятелствата около пренаписването на българските учебници по история са още един пример на известната истина, че във всяко време и навсякъде по света историята се пише от победителите, че т. нар. "повратни точки" в историята не засягат по един и същ начин представител(к)ите на мъжкия и женския пол и жените отново не са сред победителите в новия "преход към демокрация" в България.

Да се пренапишат учебниците по история, означава да се започне борба между символните интерпретации на миналото, като тя се прехвърли от публичното пространство в образованието и училищата. С една дума: официалният дискурс, развит в учебниците по история, може да бъде видян като скрита програма за гражданско обучение. Затова е изключително важно да се изтъкне дискриминиращото мълчание, което хвърля сянка върху историческото минало на жените; да се направи необходимото за преодоляване на тази фрустрираща тишина за миналото на половината от българското население, защото това минало е миналото на нашето бъдеще.

Писането на история има двойствена "природа" - като наука и като ресурс, който легитимира политическата власт. Както изтъква Марк Феро, историческото писане има две основни функции: сакрализация и борба. Той подчертава, че "научността" и методологията на историята служи за не повече от "смокинов лист" на идеологията. Фактът, че всички учебници по история са етноцентристки, е добре документиран в историографията и българският случай не е уникален в това отношение. Затова тук не се интересувам от главната идеологическа манипулация на българската историография. По-скоро ще обърна внимание върху дискриминационната визия за жените, имплицитна или експлицитна в повествованието на учебниците по история. Моята интерпретация е базирана върху (целенасочено и пристрастно) феминистко четене и интерпретация на съдържанието на някои от новите учебници по история, публикувани след 1989 г.

От общо десет изследвани от мен, се спирам на съдържанието само на два "алтернативни" учебника за единадесети клас, публикувани през 1996 г.¹ Единият е написан от четирима професори-мъже, а вторият: от екип от девет историци, от които четири жени, всички преподаватели в Историческия факултет на Софийския университет. От методологическа гледна точка вторият учебник е по-добре композиран и по-модерен (с цитиране на извори и на основните научни дискусии, имащи отношение към разглежданите проблеми). Тематично, обаче, и той съдържа повече традиционен исторически наратив (3/4 от общо 88 урока са посветени на политически проблеми).

В първия учебник историята започва с праисторическото минало на "българските земи" и достига декември 1994 г., когато е създадено първото българско правителство, оглавявано от жена - на Ренета Инджова. Следвайки марксистическата периодизация на историята и започвайки от палеолита, с дълбоката убеденост, че гинократските форми са доминирали в зората на всички (включително и българската) цивилизация, авторите въвеждат първия образ на "жената" от "матриархата" - епохата, в която "тя" управлявала човешкото общество. Вярвайки, че матриархатът е по-примитивен етап от прогресивната еволюция на обществото, те подчертават важната роля на прехода от матриархат към патриархат. Както изтъкват много съвременни историци(чк)и, стратегията да се отнема властта на жените в далечното минало, да ѝ се предписва място в 'праисторията', да се свързва тя с варварски 'гинократски' режими, които се отличават с отсъствието на право и морал - да се прави всичко това означава, без съмнение, жените да бъдат изключени от историята.

Следващото споменаване на "жените" в същия учебник се отнася до средновековния период, когато жени от благородническо потекло се появяват като съпруги и дъщери на български, византийски и съседни царе. Принцеси и царици, най-привилегированите от "жените" (и най-малко на брой) са представени или като пасивни актриси в събития, управлявани от мъже, или като агресивни съпернички и съблазнителки в състезание за трона/властта. Представянето на жените, които принадлежат към етническият Друг, е особено интересно. (В своите изследвания Надя Данова например отбелязва, че гъркинята-царица или приятелка в българската история е отрицателен образ, представена като причина за неприятности и нещастия за българите.) Чужденките-съпруги на български царе са наричани в този учебник "еврейката Сара", "унгарката Ана", "византийската принцеса Мария" и т. н. Те следват моделите на едно ксенофобско (специално антигръцко) националистическо представяне, конструирано в романтичния период на "националното Възраждане".

Във втория учебник "жените" са споменати за пръв път като исторически фигури през IX век, когато са мобилизирани заедно с мъжете във войните срещу Византийската империя. Жени (но също деца и възрастни хора) се появяват не само като борци, но също като пасивни жертви на византийските "завоеватели". В този учебник е разказана и интересната история за кореспонденцията на българския княз Борис I и Теодора, майката-регентка на малолетния император Михаил III. На читателите се съобщава, че в писмо до Борис тя пише, че при всички случаи ще бъде считана за победителка в борбата срещу него, защото, дори той да успее да спечели войната срещу Византия, неговата победа би била срещу жена. (Любопитно е какво е имплицитното послание на този случай към учениците!)

Жени се представят след това като обекти на множеството династически бракове в българската средновековна история. Те са споменавани само като дъщери, внучки, сестри и родственички на властващите мъже, в някои случаи дори без техните имена, а като роднини на велики мъже. Едно от нещата, което обикновено "лови" окоето на средновековния хронист (но и на съвременния мъж-историк), е "красотата на жената". Съществува дълга традиция на репрезентация на жените като инертни, красиви обекти, чиито качества са изложени на показ и трябва да бъдат забелязани и оценени от представителите на мъжкия пол.

Следващото споменаване на жените е свързано с богомилството. На читателите се казва, че богомилите проповядвали отрицателно отношение към законния християнски брак и че тези "еретици" са считали жената за създаване, равно на мъжа. Богомилите, пишат по-нататък авторите на учебника, проповядвали, че хората трябва да се подчиняват на Дявола, не на Бога, и са имали експлицитно заявени сексуални възгледи (например: "не трябва да се възстава срещу човешката природа и желанието на плътта"). Вместо да се види тук исторически прецедент на идеята за "равноправие" между половете, тя се дискредитира като някаква еретическа "девиантност".

Урокът за всекидневния живот на средновековните българи съдържа няколко реда за жените. Те са представени като природни, естествени същества, чиято най-главна отговорност е раждането и отглеждането на деца. Според единия от учебниците, поради "високата детска смъртност и краткостта на човешкия живот, хората (и специално жените) се женели рано (между 12 и 15 години)". Авторите подразбират жените като личности, които са имали правото да избират времето за своето омъжване, забулвайки характера на средновековния брак като акт на насилие срещу желанията и на момичетата, и на момчетата. Авторите на алтернативния учебник обаче

са по-прецизни и представят средновековния брак като споразумение, планирано от родителите още в ранното детство на техните деца. Пак в него се споменава, че между причините за развод през Средновековието са изневярата, пиянството, импотентността, но не и малтретирането на съпругата от нейния съпруг.

В действителност ученикът научава, че мъжът е можел безнаказно да бие своята съпруга. Отсъства авторов коментар върху това. Наистина едва ли би трябвало да очакваме, че автори, представящи само "обективната историческа истина", биха изразили свое отношение към такъв "маргинален" проблем, а още по-малко - че биха представили средновековния брак от "женска" перспектива (каквото и да значи това).

Вероятно не без връзка с "мъжкостта" на авторите на учебника, с обективиращ поглед те настояват (и трябва да се признае - не без чувство на гордост!), че "традиционното облекло на жените" подчертавало тънкия стан на "българката". Ако учениците надникнат и в "алтернативния" учебник, обаче, биха били озадачени да констатират, че "всекидневното женско облекло" е свободно и невталено: "за да скрива красотата и грациозността на тялото". Действителната дреха в края на краищата няма значение за авторите, тъй като имплицитната цел на тяхното твърдение е да се възхвалява "женската красота".

Следващото споменаване на жени идва с частта, посветена на семейния живот по време на османската власт: учениците разбират, че мюсюлманското семейство е полигамно (и мъжът е имал правото да има до четири съпруги), а българското - моногамно.

Мъжът, съпруг и баща, е бил главната фигура, главата на семейството. Според законите семейната собственост принадлежала нему, той е бил истинският господар на дома. Съпругата-майка е била отговорна за всекидневния живот и за отглеждането на децата. Тя участвала наравно с мъжа в земеделската работа, но била пренатоварена с отговорности за градината, домашните животни и изработването на дрехи".

Жените се появяват за първи път като обществени фигури в уроците за българското Възраждане. В първия учебник те са споменати само като създателки и членки на женските образователни общества и въпреки съществуването на изследвания и публикации за ролята на жените-учителки - изключително активни участнички в обществения живот по онова време - няма дори намек за техния професионален живот. Учудващо е също отсъствието на всякакво отбелязване на участието на жените (като производителки) в домашните индустрии, въпреки че то също е добре документирано.

За периода на свободното съществуване (след 1878 г. до 1944 г.) могат да бъдат открити отделни изречения, изброяващи имената на жени с творчески професии: актриси, художнички, поетеси, пианистки, оперни певици. Споменава се и въвеждането през 1905 г. на първия закон за защита на женския и детски труд. В "алтернативния" учебник (на Отворено общество) "жените" и "девойките" се появяват главно като жертви на сексуално насилие по време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. Скрупулъзно се дават данни за 3122 български жени, които били сексуално насилени от "мюсюлмани". Разбира се, не искам да омаловажавам този факт, но е чудно защо академичните историци представят "жените" единствено като раждащи деца (репродуциращи нацията) или като жертви на мъжката сексуална агресия на етническият и религиозен "друг". Както много историци вече показаха, да се виктимизират едностранчиво жертвите спомага твърде много за увековечаването на тяхната виктимизация.

В същото време можем да забележим непоследователност в авторската "обсесия" към статистиките: така например, когато се представя демографската картина на българското общество през XX век, изобщо не се цитират данни за половия профил на населението, което е разделено само на българи, турци, цигани, арменци, евреи и т. н. - всички те представляващи безполовия "универсален човек".

И накрая, единствената референция към "жените" в частта за комунистическото управление обяснява демографските проблеми на страната през 70-те години на XX век с миграцията на жени във "фертилна" възраст към градовете. Миграцията е представена от авторите като резултат на свободната воля на жените и нищо не се казва за комунистическата политика, която

мобилизира и възхвалява жената или като "строителка на социализма", или като "майка-героиня".

Така прочетените учебници по история на България (издадени след 1989 г.) ми позволяват да направя следните наблюдения:

1. Репрезентациите на жени в учебниците по история (доколкото съществуват) представят жената" като "другия" - фундаментално различен от "мъжа", като непроменящо се природно същество: раждащо и отглеждащо деца, прекарващо целия си живот вкъщи или на полето, грижещо се за малките неща от всекидневието и "предпазвано" от активност във влиятелната обществена сфера. Репродуктивната "функция" се представя като "естествена", основна и почти единствена роля ("съдба") на българските жени в миналото. През страниците на учебниците прозира сексистката визия, че жената като естествено, пасивно, чувствително и майчински грижовно същество е напълно "потопена" и "затворена" в своята биология и сексуалност, докато мъжът е представител на пола си само във връзка с жената. Активностите на мъжете не са биологични, а политически. И затова се считат за достойни да влязат в историята.
2. Фактът, че някои от авторите на учебници са жени, по никакъв начин не променя "консервативния" и центриран върху националното дух, който преобладава сред представителите на професията. Имащи усещане за (своята) успешна професионална реализация, историките не осъзнават социалната значимост на своята собствена "женскост" и ограниченията на съществуващите интерпретативни рамки. Изследователските и научни проблеми, от които те се интересуват, демонстрират несъзнателно интериоризиране на социални структури и норми, включително научни (*habitus* в термини на Пиер Бурдийо).
3. Отсъствието на достатъчно образи на жени в учебниците по история като цяло би могло да се обясни и с факта, че социалната история, въпреки направеното през последните две десетилетия, е недостатъчно развита (ако изключим идеологически изкривената история на работническата класа, изключително стимулирана по времето на комунизма). Но дори политическата активност на жените остава незабележима за учебниците по история.
4. Интересно е, че колкото повече приближаваме модерната епоха, толкова по-малко стават жените в учебниците по история. Независимо че жените стават много по-активни и "видими" през модерното време, в учебниците по история те са дори по-малко представени в сравнение с домодерното, традиционно общество. Освен за "мълчанието на Средновековието", в българската история на жените би могло да се говори и за "мълчанието на модерното време". "Историята" мълчи, когато историците не й дават думата.
5. Езикът, на който са написани учебниците, не е невинен, а подвеждащо "универсалистки" и претендиращ за ценностна неутралност. А това значи - идеологически манипулативен. Той не съдейства за преодоляване на традициите на патриархалната култура, а подпомага нейното възпроизвеждане.

В България днес представата за идеологията на феминизма е напълно изкривена, а като социална практика той е стигматизиран, остракиран, невидим. За да се надяваме на различно (еманципаторско) мислене по взаимоотношенията между половете, е необходима нова генерация социални учени, усвоили парадигмите на съвременното хуманитарно мислене и освободени от старите идеологически интоксикации. За напредъка на историята на жените/половете в България и за адекватното ѝ представяне в учебниците по история, освен реабилитацията на феминизма, е необходимо още развитието на някои други научни полета, като историческата антропология (с нейния акцент върху история на семейството и сексуалността), на устната история, на историята на всекидневното поведение, ценности и идеи. Видяно от перспективата на жените, историческото познание изисква други ориентири.

Пренаписването на българската история означава начало на продължителна борба между вече съществуващите и претендиращи за универсалност интерпретации на историята. Да се признае на жените активност в историята, разбира се, би означавало да се разклати стабилността на досегашния исторически наратив. Да се признаят жените за исторически актьори - уязвими на сили и събития извън техния контрол, стремящи се да оформят контурите на своя собствен живот - такива, каквито са и мъжете, означава да се въведат в историческите изследвания взаимоотношенията между половете.

И накрая: ако желаем да развиваме образованието по история така, че да отговаря на изискванията за толерантно и многоаспектно представяне на миналото, жените трябва да влязат в историята. Защото вече отминава времето на вярата в Големия наратив и на Историята с главна буква. И всички, които заявяват привързаността си към "общоевропейските ценности" и научни стандарти, трябва да си дават сметка за това.

1 *История. Учебник за XI клас на средното общообразователно училище*. София: 1996 (Васил Гюзелев, Константин Косев, Милчо Лалков, Л. Огнянов); *История. Учебник за 11 клас*. София: *Отворено общество*, 1996 (Петър Делев, Петър Ангелов, Георги Бакалов, Цветана Тодорова, Пламен Митев, Стайко Трифонов, Искра Баева, Евгения Калинова, Бойка Василева)